

Етнополітологія

УДК 327.2

ББК 66.5

ДРУГА РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ ТЕРНОПІЛЛЯ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1916-1917 рр.): ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

М. В. Лазарович, Н. А. Лазарович

Тернопільський національний економічний університет;

46020, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11;

тел. +38(097)76-59-417; e-mail: lazar-m@ukr.net

У статті досліджуються події, пов'язані з другою російською окупацією Тернопілля під час Першої світової війни. Прослідковано етнополітику окупаційної адміністрації щодо українців та деяких інших етносів регіону. Значну увагу приділено розгляду становища мешканців краю в роки воєнного лихоліття.

Ключові слова: *окупаційна адміністрація, етнополітика, переслідування, деморалізація, реквізиції.*

Упродовж Першої світової війни територія Західної й певною мірою Центральної України була одним з основних воєнних театрів на сході Європи. Надзвичайно важким видався 1916 р., коли Галичина і Буковина в чергове стали тереном найжорстокіших боїв. Наприкінці травня розпочався т. зв. Брусіловський прорив – наступальна операція Південно-Західного фронту по лінії Луцьк–Чернівці. Російські війська під командуванням генерала А. Брусілова, прагнучи домогтися перелому у війні на свою користь та приєднати до Російської імперії західноукраїнські землі, до кінця літа просунулися на 120 км углиб фронту, частково окупувавши Західну Волинь, Східну Галичину і Північну Буковину. Вже 25 травня росіяни взяли Луцьк, а 5 червня – Чернівці, підійшли до Львова. Однак удруге захопити галицьку столицю їм не вдалося – восени австро-німецькі війська відбили наступ росіян.

Захопивши значну частину території західноукраїнських земель російський уряд у липні 1916 р. відродив пріснопам'ятне генерал-губернаторство, але вже під новою назвою: Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, з центром спочатку у Тернополі, а з жовтня 1916 р. – у Чернівцях. Сучасні науковці [15,

с. 66] вважають, що у такій зміні назви відбився крах російської спроби приєднання Галичини до Російської імперії, визнання власної неспроможності запровадити тут режим повної русифікації. Складалося наново створене адміністративне об'єднання лише з двох губерній: Чернівецької, до якої, крім Буковини, належали ще Городенківський, Коломийський, Снятинський і Косівський повіти, та Тернопільської, яка охоплювала всі окуповані галицькі повіти, крім Покуття, – разом 33 повіти. У такому статусі воно проіснувало до квітня 1917 р., коли Тимчасовий уряд Росії створив Обласний комісаріат Галичини і Буковини. А внаслідок липневого наступу 1917 р. німецьких та австро-угорських військ Росія остаточно втратила Західну Україну, завершивши тим самим історію свого управління в Галичині та Буковині.

Важливою проблемою окресленого періоду є етнополітика другої російської окупаційної адміністрації щодо українців та деяких інших етносів Тернопілля*. Вона ще не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом даної статті.

Окремі аспекти теми висвітлено в працях таких дослідників, як І. Брикович, В. Буртник, В. Гамуляк, Д. Дорошенко, І. Дурбак, В. Любченко, Ю. Мокрій, О. Павлишин, Г. Папакін, О. Троханяк та ін.

Вдруге окупувавши галицько-буковинські терени, російські політичні кола розуміли, що порівняно з минулими роками національно-політична обстановка тут значно змінилася. Тому вважали, що, з'ясувавши попередні сумні уроки політики в Галичині та на Буковині, коли відкрилася правда про діяльність цивільних чинів, що керували окупованими краями, потрібно зробити висновки з недавнього минулого – «якщо не можна виправити попередніх помилок, то важливо їх не повторювати» [10, с. 399-400]. Основою для управління краєм мали служити «Тимчасові правила», затверджені начальником штабу Верховного головнокомандувача генералом М. Алексєєвим, складені в доволі ліберальному дусі.

Особливу увагу було приділено особовому складові адміністрації. На посаду генерал-губернатора в жовтні 1916 р. призначено Ф. Трепова, колишнього київського генерал-губернатора, чернівецьким губернатором – В. Лігіна, Тернопільським – І. Чарторижського. Порівняно з першою окупацією якіснішим був склад повітової адміністрації; більшість повітових начальників мали вищу освіту і навіть досвід служби в Росії

* Про етнополітику першої російської окупаційної адміністрації на Тернопіллі під час Першої світової війни див. статтю автора: *Лазарович М. В.* Національні аспекти російської окупації Тернопілля у 1914-1915 роках / М. В. Лазарович // *Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка: У 2 ч. Ч. 1.* – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 146-152.

земськими начальниками, а то й головами повітових земських управ. Траплялися у владі й етнічні українці.

Загалом режим нової окупаційної адміністрації був значно м'якшим. Вже не було тенденції неодмінно лізти в душу завойованого населення, переслідувати його віру, мову, культуру. На першому плані стояла не політика, не навертання українців – у росіян та уніатів – у православних, а інтереси армії; головне завдання полягало у підтриманні спокою в окупованих провінціях, що служили найближчим тилом російської армії [8, с. 66, 68]. Не дивно, що таких поборників насадження православ'я та російської великодержавної ідеї, як архієпископи Антоній і Євлогій з їх фанатичними підручними на цей раз до краю не допустили.

Восени 1916 р., коли стало зрозумілим, що бажаючих навчатися російською мовою немає, окупаційна влада дозволила відновити навчання в деяких українських закладах. Зокрема, у Тернополі, крім початкової школи для хлопців і дівчат під орудою Я. Миколаєвича, відкрито учительську семінарію й гімназію під управою професорів, відповідно, І. Боднара й П. Ріпнійського. Останній, як «старорусин», мав доступ до окупаційної влади й вирішував у неї шкільні справи. Також запрацювали гімназії в Чернівцях і Городенці. Щоправда, проводити освітню діяльність треба було дуже обережно, щоб, з одного боку, не викликати підозрінь у російській владі й не довести до закриття навчального закладу, а з другого – виконати окремі її вимоги, за які в майбутньому потрібно було відповідати перед австрійською владою, наприклад, за вилучення зі шкільних підручників портретів австрійського цісаря [2, с. 70-71]. При цьому не можна було називати гімназій «українськими», а просто – гімназія. Очільником шкільної управи призначили Янковського, директора однієї з київських гімназій, що мав репутацію ліберала. Але поведився він, за словами сучасників, трохи дивно: з одного боку начебто і не закривав українських шкіл і допомагав учителям покращувати їхнє матеріальне становище, а з іншого – лякав тих самих учителів Сибіром за слово «Україна» та всіляко перешкоджав справі організації українських шкіл [8, с. 66, 68].

Тривала в Тернополі заборона на діяльність українських установ. Ще від окупації 1914 р. всі вони були закриті, а в їхніх будівлях порядкували військові. За згодою губернатора, функціонувала лише «Народна торгівля», якою, після вивезення в Сибір її директора М. Турина, управляла колегія, складена з О. Ковальського й П. Чубатого [2, с. 70]. Працював також український театр.

Як і за попередньої окупації, російські власті продовжували переслідувати українців. Проте репресії, зокрема арешти і виселення до Росії «підозрілих» осіб, відбувалися вже далеко не в тім масштабі, як раніше, і тепер ініціативу проявляла не стільки адміністрація, як військова влада, контррозвідка. Мотивом для звинувачення було вже не «мазепинство», а «шпіонаж». Останній був небезпечний тим, що в ньому можна було об-

винувачувати будь-кого за найменшої підозри і без особливих доказів. Що, власне, і мало місце. Як стверджував професор Д. Дорошенко, який ознайомився з відповідними справами, лише один відсоток осіб серед усіх звинувачених і заарештованих за підозрою в шпіонажі можна було вважати справді причетними до шпигунської діяльності. Решта ж були жертвами незрозумілих підозр, фальшивих доносів, непорозумінь, і часто-густо – особистих поракунків [8, с. 68]. Так, 19 серпня 1916 р. генерал-губернаторство видало розпорядження про виселення тих, що зберегли посади, всіх державних службовців, більшість серед яких становили лісники. Наприкінці 1916 – на початку 1917 р. було заарештовано 87 лісників з Галичини і Буковини, звинувачених у шпигунстві на користь Австро-Угорщини, з яких 35 осіб вислали вглиб Росії, зокрема в Іркутську губернію, Тургайську та Якутську області.

Важким тягарем були для населення окупованих теренів реквізиції, які здійснювали російські війська, нерідко без погодження з місцевими властями, і які носили грабіжницький характер. 5 листопада 1916 р. російська адміністрація видала постанову про реквізиції, згідно з якою в Карпатах у населення примусово вилучалося 50% худоби, а в інших частинах Галичини і Буковини – 5-20%. Сіно і соломі забирали у великій кількості, а овес – повністю. Згідно з циркуляром генерал-губернатора від 14 листопада 1916 р., селяни зобов'язані були давати підписки про продаж певної кількості харчів за ціною, встановленою даною постановою, хоча вартість компенсації була набагато нижчою від ринкової [10, с. 401-402].

Значні зміни в українському житті окупованих областей сталися після Лютневої революції 1917 р. в Росії. Повіяло духом свободи. Найодіозніші постаті російської окупаційної влади, що реалізовували політику царизму в Галичині та на Буковині, в т. ч. генерал-губернатор Ф. Трепов, змушені були покинути свої посади. Частина російських урядовців, поліцаїв і жандармів (загалом понад 600 осіб), чиновників, які особливо себе дискредитували під час перебування на окупованих теренах, було відправлено разом із сім'ями назад до імперії [10, с. 402]. Новим керівником – крайовим комісаром із правами генерал-губернатора – окупованої частини Галичини й Буковини* у березні 1917 р. Тимчасовий уряд призначив відомого історика й українського діяча Д. Дорошенка. Його в краї добре знали завдяки діяльності на посаді уповноваженого Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті, що очолював відділ допомоги українцям на окупованих російськими військами землях Галичини і Буковини. Чимало він зробив, щоб допомогти місцевому населенню, яке зазнало значної шкоди і страждань від воєнних дій і окупаційно-

* Після Лютневої революції 1917 р. в Росії Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, перейменували на Обласний комісаріат Галичини та Буковини.

го війська, й на новій посаді. У службових відносинах крайовий комісар повністю підпорядковувався командувачу Південно-Західного фронту А. Брусілову, був представником військового відомства і мав керуватися в своїй роботі «Тимчасовим положенням» від 1916 р. [8, с. 100-101], основні пункти якого викладено достатньо ліберально.

Коли у травні Д. Дорошенко як крайовий комісар приїхав до Тернополя, місцеве громадянство вирішило висловити йому повагу через своїх представників. До готелю, де він зупинився, прибула делегація в складі чотирьох осіб, від імені якої гостя привітав педагог і громадський діяч І. Брикович. Він висловив радість тернопільської громади, що саме Д. Дорошкові довірили важливу посаду крайового комісара, та надію, що той як і раніше буде захищати населення окупованих територій. У відповідь Дорошенко відзначив, що доля українства «лежить йому дуже на серці, але він, як представник влади, мусить ставитися однаково до всього населення» [2, с. 69]. Після короткої розмови про нагальні громадські справи делегація розпрощалася з ним.

Одним із перших кроків крайового комісара стало формування нової команди управлінців. Насамперед він почав звільняти з посад колишніх царських призначенців, зокрема, помічника генерал-губернатора С. Євреїнова, тернопільського губернатора І. Чарторижського, а також повітових начальників та їхніх помічників і, по можливості, замінювати їх українськими діячами [8, с. 104, 110-111]. Так, новим губернським комісаром у Тернополі став білорус І. Красковський, людина, за словами І. Бриковича, надзвичайно симпатична й тактовна, що завжди прихильно ставився до українців [2, с. 69]. На посади повітових комісарів були призначені з Петроградської української громади: М. Корчинський – Товмацького, В. Приходько – Коломийського, професор К. Широцький – Городенківського, М. Маслов – Борщівського, П. Зайцев – Косівського, К. Лоський – Бучацького, П. Балицький – Снятинського. Згодом М. Корчинського призначили помічником Чернівецького губернського комісара, а К. Лоського – Тернопільського. Із Києва на запрошення крайового комісара прибули Л. Тимошенко, який очолив Гусятинський повіт, Л. Юркевич – був призначений помічником Тернопільського повітового комісара, а Михайленко – Чортківського. Усі призначені мали вищу освіту, половина з них була правниками.

У решті повітів залишили старих начальників, іноді перемістивши їх до інших повітів. Це були люди, як згадував Д. Дорошенко, яких він знав особисто з доброго боку, вони совісно виконували службові обов'язки, прихильно ставилися до українського населення, або за яких просило саме населення, висилаючи спеціальні делегації [8, с. 104-105].

Якщо у Тернополі цивільну окупаційну владу репрезентували губернський і повітовий комісари та начальник міліції, два останніх із яких були українцями, зокрема начальник міліції мав прізвище Рябко, то найвищою військовою владою в місті після революції був так званий «Іс-

полнітельний комітет». Його очолював розумний і тактовний резервний старшина Іозефи, ймовірно, член Київської міської думи.

Міське самоуправління хоч і зберігалось, проте через воєнний час функціонувало не на повну силу. Управа Тернополя і далі перебувала в руках поляка Е. Міхаловського. Тому після революції представники українців і євреїв безспідставно домагалися нових виборів міської ради. Влада цьому не противилася. Йшлося тільки про те, за яким принципом обирати. Українці й євреї бажали користуватися загальним виборчим правом, поляки ж обстоювали австрійський виборчий закон, що, зберігаючи низку цензів, обмежував права простих трудівників. Кілька нарад у губернського комісара не привели до порозуміння між представниками трьох національностей [2, с. 68-70]. Подальший переговорний процес перервав контрнаступ австро-угорських і німецьких військ.

Ще одною дражливою міжнаціональною проблемою того часу в Тернополі стало обрання за вказівкою окупаційної влади харчової управи при місцевому магістраті. До її складу ввійшли представники українців, поляків, євреїв, адміністрації та «Ісполнителя комітету». Велике обурення викликало у поляків обрання головою згаданої інституції українця І. Бриковича. Вони навіть покинули засідання, на якому розглядалося дане питання, а потім внесли протест до губернського комісара, заявляючи, що досі не було ще такого, щоб головою поважної міської комісії був неполяк. Але їхній протест було відхилено, і головою харчової управи, діяльність якої, щоправда, через події на фронті була недовгою, залишився українець, а поляк став заступником [2, с. 70]. Це була хоч і невелика, але одна із перших перемог місцевого українства. Безумовно, що не обійшлося тут і без сприяння крайового комісара Д. Дорошенка.

Загалом окупаційна адміністрація після Лютневої революції була надзвичайно ліберальною. Тому не дивно, що вже в перші пореволюційні дні українці з російської армії створили в Тернополі місцевий осередок Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка, котрий почав українізувати військові відділи, де була більшість українців [6, с. 52]. Вони стали першими зав'язками майбутньої Армії УНР.

На балконі будинку, де розмістили Клуб, розвівався великий український прапор. «Одного дня весною 1917 р., – згадував очевидець, – проходив через Тернопіль зукраїнізований полк ім. гетьмана Сагайдачного. З балкону Військового клубу вітав його один старшина. Напереді їхали на білих конях полкова оркестра, що грала марш Сагайдачного, та інші наші козацькі марші. За ними їхала кінна сотня, на списках були українські прапорці. Вояки мали синьо-жовті відзнаки. Це був небувалый вид, просто чудо бачити український полк у російській революційній армії!» [9, с. 70]

Побували в Тернополі під час Першої світової війни і військовий та морський міністр Тимчасового уряду Росії А. Керенський та міністр закордонних справ Бельгії Е. Вандервельде. Перший упродовж другої

половини червня 1917 р. двічі виступав тут на військових мітингах [2, с. 68]. Зокрема, 17 червня майбутній очільник Тимчасового уряду своїми промовами намагався підняти бойовий дух здеморалізованих солдатів Південно-Західного фронту [4].

Трохи пізніше, після звільнення Тернополя від російських військ, у місті побували німецький кайзер Вільгельм – 25 липня 1917 р., а через кілька днів, 30 липня, і австро-угорський цісар Карл I. Обоє монархів зустрічали багаточисельні натовпи людей.

Та найбільшою подією того часу в Тернополі стало відзначення 27 червня 1917 р. перших роковин смерті І. Франка. Організатори маніфестації, вшановуючи Каменяра, мали також на меті «підняти духа селянських мас, додати їм віри у власні сили, показати, що воєнне лихоліття нас не зломило, задемонструвати свідомість українського селянства перед найзниками-москалями та перед братами із-за Збруча, в яких стихійно пробуджувалася та розвивалася українська свідомість» [2, с. 71]. Звернення до сіл отримало належний відгук. Їх мешканці, після двох із половиною років занепаду громадського життя, радо скористалися з нагоди, щоб належно себе проявити.

У день маніфестації з самого ранку до Тернополя простували величезні маси святково одітих селян – як із Тернопільського повіту, так і з сусідніх. Всі збиралися біля однієї з найдавніших культових споруд міста – церкви Різдва Христового. Поміж цивільних було й багато українців в одностроях російської армії зі синьо-жовтими відзнаками, які прийшли віддати шану національному генієві.

На церковному подвір'ї священники відправили спільну Службу Божу, потім панахиду. Отець М. Світенський з Ладичина виголосив натхненну проповідь, якою зворушив серця роз'єднаних до того часу синів України з обох сторін Збруча. Завершив свою промову святий отець закликом до Франкового духа: «Подивися тепер на вільну Українську землю, що зірвалася до нового вільного життя, що змагає до об'єднання, свободи, до своєї держави!» [9, с. 71]. В очах багатьох присутніх заблестіли ширі сльози.

Після церковної відправи розпочався величавий похід до будівлі Міщанського братства головними вулицями міста. Попереду на гарних конях, про яких постарався Військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка, їхали артисти Українського театру в козацьких строях. Зі всього Поділля організовано прибули члени «Просвіт», «Січей» і «Соколів» із великими транспарантами. Найбільше кидалися у вічі барвисті колони «січовичок» і «сокілок» у народних одягах зі стрічками, відповідно, червоних і синьо-жовтих кольорів. Далі йшли старшини з Українського військового клубу, солдати п'яти українізованих полків, що повертались із фронту, з українськими відзнаками і прапорами, члени Міщанського братства, шкільна молодь. Низько над містом кружляло кілька військових літаків з українськими прапорами, – про що подбали полуботківці. Військові й

сільські оркестри грали марші, співали пісень. Усього в поході, за різними даними, взяли участь від понад 15 000 до близько 30 000 осіб [2, с. 71-72; 9, с. 71], у т. ч. і з Центральної України. «Такого ще ніколи не було як Тернопіль Тернополем!» [9, с. 71] – писав уражений побаченим очевидець.

Далі по шляху руху колони з балконів українських установ виступали голова Організаційного комітету професор І. Брикович, представник Українського військового клубу, колишній посол А. Шмігельський зі Збаража, д-р С. Брикович, на закінчення о. Г. Скасків, член Організаційного комітету, виголосив палку промову на сходах Міщанського братства. Він закликав усіх учасників рознести радісну звістку про здійснення мрії Великого Каменяря – український народ стає господарем на своїй землі.

Увечері того самого дня у великій залі Міщанського братства відбувся величавий концерт. Перед його початком до присутніх звернувся професор І. Франчук. Він говорив про Українських січових стрільців як про духових дітей І. Франка, що підняли меч гетьмана Мазепи і відновили недокінчений бій під Полтавою. Але по обох боках фронту воювали сини українського народу. Професор навів один із сумних прикладів триваючої братовбивчої війни. Після одного бою в Карпатах усуси знайшли тіло вбитого кубанського козака. Нащадок запорожців притискав до грудей книжку, забагрену власною кров'ю. Це був «Кобзар» Т. Шевченка. На першій сторінці був напис кубанця: «Із ним мене поховайте». Стрільці виконали його останню волю. Поховали козака з «Кобзарем», накривши червоною китайкою очі. Насипали йому високу могилу, поставили хрест і проспівали «Видиш, брате мій». Переповнена зала, затамувавши подих, зі сльозами на очах слухала про українську трагедію Першої світової війни.

У подальшій програмі декламували артисти театру, співали хори. З великим захопленням глядачі стоячи вислухали гімн української революції «За Україну, за її волю, за честь і славу, за народ», який співачка й артистка театру С. Стаднікова на вимогу публіки виконала тричі. Загальний ентузіазм викликав і зачитаний старшиною з Військового клубу Перший універсал Української Центральної Ради [9, с. 71-72; 2, с. 71-72]. А закінчилося величне дійство національним гімном України.

Із падінням царату на окупованих землях активізувалася й освітня діяльність, український характер якої вже не потрібно було приховувати. Зокрема, в Тернополі багато учнів здали вступні іспити до учительської семінарії, ті ж, що навчалися раніше, продовжили свої студії. Певні зміни настали в місцевій гімназії, де на початку травня 1917 р. професор П. Ріпнійський, людина старшого віку, що почувала себе не зовсім упевнено в нових обставинах, передав управу професору І. Бриковичу. Під проводом останнього гімназія закінчила шкільний рік і провела випускні іспити, видавши свідоцтва зрілості близько 50-ти випускникам [2, с. 71].

До речі, всі документи, видані в цей час як гімназією, так і учительською семінарією та народними школами, згодом були визнані австрійською владою дійсними.

Важливою подією, яка відбулася 10 липня 1917 р. у Тернополі за ініціативи місцевих українських організацій та з дозволу крайового комісара Д. Дорошенка, став з'їзд представників повітів, захоплених російським військом. На порядок денний винесли такі злободенні для всієї окупованої території питання, як ставлення до нової революційної адміністрації, громадське управління, шкільництво. На форум змогли прибути лише представники Тернопільщини – 19 осіб, Копичинеччини – 5, Теремовлянини – 4, Збаражчини – 2, Снятинщини – 1 особа. Нарадами провадили д-р В. Білинський зі Збаража і о. І. Волянський з Острівця Теремовлянського повіту. Доповідь про політичні справи виголосив д-р С. Брикович, про шкільництво – директор школи Я. Миколаєвич. Обидві доповіді викликали доволі жваву дискусію, в якій узяли участь усі присутні [2, с. 72-73]. Щоправда, до практичної реалізації намічених завдань не дійшло через відступ російської армії.

Поряд із демократичними змінами повалення самодержавства привело і до значної плутанини та анархії. Повсюдно створювалися ради солдатських депутатів, які нерідко не допускали до виконання обов'язків повітових посадовців, ба навіть просто виганяли їх і наставляли власних комісарів, які не мали щонайменшої уяви про край і про свої обов'язки. Поліцію було вже майже розформовано, а створена замість неї міліція не могла справитися з розбоями й грабунками; при цьому міліціанти брали хабарі не менше за своїх попередників [8, с. 113-114].

Не минула анархічна пошесть і Тернополя. «Одного разу повертаючись зі школи, – згадував сучасник, – я побачив біля «Міщанського братства», одного «городового» (міського поліція), якому солдати зірвали, шапку з голови, відібрали «оружіє», добре почастивали кулаками і казали йому йти на фронт «захистити рідину» [5, с. 160-161]. Таких випадків було чимало, і не один поліцай боявся навіть показатися на вулиці.

Ігнорування законів, своєю чергою, вело до різкого погіршення криміногенної ситуації, особливо з боку окупаційної російської армії. «Вояцька маса волочилася по місті й політикувала, – писав у своїх спогадах про ситуацію в Тернополі після Лютневої революції очевидець тогочасних подій І. Брикович. – Особливо біля залізничної станції, де було найбільше солдатів, або більші мітинги з «ораторами», або групки з часописами в руках, що живо дискутували. Не рідко можна було бачити, як відділ, що відходив на фронт, зупинявся перед станцією і починав мітингувати, при чому часто лунали оклики «Далой вайну!». Очевидно, що не треба було бути аж знавцем воєнних справ, щоб скептично ставитися до бойової вартості таких вояків.

В одягненого в солдатську шинелю мужика не було воєнного запалу й охоти ризикувати своїм життям, коли довкола нього лунало гасло

«Земля і воля!». Щоб його перейняти думкою про «війну аж до переможного кінця», треба було сильніших аргументів» [2, с. 67-68].

Стосовно ж ставлення до населення окупованих теренів, то, як зазначав крайовий комісар Д. Дорошенко, «солдатська маса трималася такого погляду: ми вас завоювали, отже, тепер і будемо над вами панувати, а ви нам коріться! Перше «панували» генерали, офіцери, тепер же хотів «панувати» кожен москаль. З таким розумінням відносин до населення мені раз у раз доводилося стикатися по різних солдатських комітетах. Дуже тяжко було втолкувати їм, що проголошена революцією свобода – зобов'язує, що у відносинах до Галичини треба вести політику доброзичливості й прихильності, а не залякування й гніту, бо це ж єдинокровний з нами край, що тут живуть близькі нам люди, та й війна ведеться тепер по революції не для «анексій і контрибуцій», а за «свободу». З солдатами з України було безмірно легше: їм треба було тільки вказати або нагадати, що тут живуть наші ж люде, земляки-українці. Але для різноплемінної російської армії, для яких-небудь в'ятичів або костромичів цей аргумент не існував.

Не кажучи вже про ті безчинства, які творила розгнуждана солдатська над беззахисним населенням – гвалтування жінок, грабунки, безглузде нищення садків, городів, засіяного збіжжя, – що робилося окремими солдатами або цілими групами. Кожен день до всіх наших комісарів і до мене вступали скарги на солдатські комітети. Так, наприклад, в одному місті солдатський комітет рішив, що очистити якийсь там ліс, де перед тим були позиції, від решток колючого дроту і набоїв повинні не сапери, а селяни сусіднього села. Сапери знають це діло і мають всі потрібні до цього інструменти; у селян же нічого нема. Отже, в результаті такої примусової чистки недосвідчених людей з голими руками – десятки поранених вибухнувшими гранатами, від колючого дроту і т. д.» [8, с. 122]. Спроби Д. Дорошенка захистити населення від насильств розбурханої солдатської стихії, навіть незважаючи на сувору відповідальність – аж до смертної кари, далеко не завжди були ефективними.

Свідченням деградування російського війська стало різке зростання в його лавах пияцтва. Дійшло до того, що, наприклад, тернопільський губернатор І. Чарторижський у телеграмі від 11 квітня 1917 р. змушений був просити тимчасово виконуючого обов'язки воєнного генерал-губернатора генерал-лейтенанта Усова видати обов'язкову постанову, яка б заборонила приватним торговцям продаж одеколону без письмових на те дозволів, оскільки «розпиття його солдатами набирає істотних розмірів» [11, с. 52].

Початок тотальній деградації російської армії поклав Наказ №1 виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів від 1 (14) березня 1917 р. Згідно з ним, в армії вводили виборні солдатські комітети; представників військових обирали до Петроградської ради; війська підпорядковувалися тільки Петроградській раді, її розпоряджен-

ням; зброя зберігалась у солдатських комітетах, видача її офіцерам заборонялася; солдати мали право користуватися всіма правами та свободами громадян Росії; вищі військові чини повинні були звертатися до солдатів тільки на «ви». Командир військової частини, перш ніж віддати будь-яке розпорядження своїм підлеглим, запитував у них, згодні вони його виконати чи ні [12, с. 67]. Адресований лише військам Петроградського гарнізону, цей наказ, проте, досить швидко несанкціоновано поширився по всіх фронтах. У результаті, деморалізовані політичною пропагандою, насамперед більшовицькою, російські солдати ставали значною загрозою мирному населенню. Вони часто цілими полками покидали бойові позиції і, грабуючи по дорозі поміщицькі маєтки та села, пробиралися до залізничних станцій, де захоплювали ешелони і поверталися до Росії.

Зокрема, зіткнутися з російськими дезертирами довелося мешканцям м. Підволочиськ. Юрби злих, брудних, завошивлених, голодних, обдертих, але озброєних вояків не визнавали жодної влади. Вони грабували, гвалтували, вбивали і калічили, залишали по собі тиф і сифіліс [13]. Зрозуміло, що чинити якийсь більш-менш ефективний опір цій напасті беззбройні мешканці власними силами не могли.

У ще гіршому становищі населення краю опинилося після того, як у червні 1917 р. провалився наступ російських військ, який за прізвиськом його ініціатора та за місцевістю, де він відбувався, називали «офензивою Керенського» або «Тернопільським наступом». У результаті розпочався масовий відступ, що перетворився у панічну й безладну втечу російської армії, яка котилася немов лавина, нищачи все на своєму шляху. Відігравалися дикі сцени насильства й пограбувань. Як і в 1915 р., російське командування віддало наказ «забирати з собою всіх мужчин віком від 18 до 50 років, угоняти корів і коней, нищити збіжжя по полях і коморах». Навіть незважаючи на те, що виконати цей злочасний наказ в умовах пануючого хаосу було неможливо, він розв'язав руки деморалізованому війську, яке тепер могло грабувати й руйнувати вже «на законній підставі» [8, с. 136, 138, 141].

Так, під час поспішної евакуації з Тернополя росіяни найперше почали нищити все, що якимось дивом ще уціліло. Повсюди валялися кінські трупи. Було вивезено весь міський запас муки – всього 22 вагони. «Частини, котрі відходять нещадно дограбовують Тернопіль, то тут, то там чути постріли, це когось вбивають, аби не заважав грабункам...» [13] – інформувала про останні часи окупантів у місті «Газета вечорна».

У м. Копичинці на Гусятинщині російські війська пограбували і спалили графський палац Баворовських, млин, кілька гуралень, підпалили дерев'яний міст через р. Нічлаву по дорозі Копичинці–Гусятин. Однак останній, незважаючи на загрозу розстрілу, врятували люди, погасивши вогонь. Були також пограбовані єврейські крамниці, знищено все,

що знаходилося на військових складах, убито кілька євреїв [16, с. 91], які захищали своє майно.

Про безчинства, які творила під час відступу російська армія у Копичинцях і його околицях, згадував і Павло Скоропадський, майбутній гетьман України, а тоді російський генерал: «У ніч на 13-е [липня 1917 р. – Авт.] мені було наказано враз одірватися від ворога і нічним маршем пересунутись до Збруча і тут зайняти позицію на захід від річки. Бажаючи перешкодити частинам робити насильства над мешканцями містечка Копичинці, я залишився зі штабом до повного відходу частин, і тут мені прийшлося бути свідком звірячого поводження наших революційних солдатів. Це були цілковиті звірі. Грабунок, убивства, насильства і всякі інші огидні вчинки були звичайним явищем. Не жаліли жінок і малих дітей. І це серед населення, яке відносилось до нас співчуваюче» [17, с. 22].

Цілковито було знищене російськими військами м. Гусятин. За свідченнями Г. Левіна: «Росіяни зруйнували в Гусятині кожний будинок, пощадили лише будову костюлу, вигнали все єврейське населення, включно до останнього каліки» [14, с. 34]. Великої шкоди росіяни наробили й с. Слобідка Струсівська Тереховлянського повіту, а при відступі спалили місцевий будинок «Просвіти», красу і гордість цілого повіту, роки великої праці і коштів селян [3, с. 375]. Численні жертви, руйнування та злидні після «офензиви Керенського» залишилися на Бережанщині [18, с. 74]. Подібне творилося в багатьох інших місцевостях західноукраїнського краю.

Так безславно закінчилася майже трирічна, з перервами, російська окупація Галичини і Буковини. Під тиском австро-німецьких військ росіяни змушені були відійти на старий російсько-австрійський кордон. Лише невеликі частини Борщівського, Скалатського, Збаразького і Бродівського повітів у Галичині, Сучавський повіт і частина Серетського на Буковині ще деякий час залишалися в руках росіян. Наприкінці липня 1917 р. управління крайового комісара Галичини і Буковини було евакуйовано до Києва та інших міст Наддніпрянщини, зокрема управління тернопільського губернського комісара з управліннями повітових комісарів – до м. Прилуки Полтавської губернії [10, с. 404; 11, с. 64].

Проте остаточне вирішення проблеми окупованих територій, як і ліквідації управління крайового комісара Галичини і Буковини та його підрозділів затягнулося. Так, Скалатський, Збаразький і Бродівський повіти* лише в лютому 1918 р., відповідно до Брестського мирного договору між Українською Народною Республікою й країнами Четвертого союзу, були мирно передані з-під влади повітових комісарів Обласного комісаріату Галичини й Буковини під владу імперії Габсбургів. Після

* Названі повіти з 7 листопада 1917 р. до 12 січня 1918 р. перебували в складі Волинської губернії.

цього розпочався процес розформування управлінь згаданих повітів. 16 лютого Скалатський повіт колишньої Тернопільської губернії зайняли австро-угорські війська. Управління повітового комісара разом із усіма його справами і повітовою міліцією тимчасово перевезли до м. Волочиск до подальших розпоряджень. 19 березня Д. Дорошенко як галицько-буковинський комісар уряду УНР зобов'язав бродівського повітового комісара, Управління якого ще раніше евакуювали до Києва, в двотижневий термін ліквідувати всі справи комісаріату. Наступним наказом від 15 квітня Д. Дорошенко розформував Управління Збарзького повітового комісаріату та звільнив його посадовців на чолі з комісаром О. Сердюком. До середини квітня було також ліквідовано всі управлінські структури Обласного комісаріату Галичини та Буковини за винятком канцелярії при обласному комісарі. Остаточне ж завершення епопеї функціонування органів російської (від 12 січня 1918 р. – формально української) окупаційної влади у Галичині й Буковині припало на період Гетьманату Павла Скоропадського, коли 1 червня 1918 р. [11, с. 64-70] в зв'язку з розформуванням ліквідаційної комісії канцелярії обласного комісара Галичини та Буковини Д. Дорошенка було звільнено з посади її голови.

Отже, окупувавши вдруге західноукраїнські землі, російська влада усвідомлювала марність надій не лише на їхнє приєднання до Російської імперії, а й на запровадження ефективної русифікації краю. Тому основну увагу було зосереджено на підтримання спокою в окупованих провінціях, що служили тилом російської армії. Режим нової окупаційної адміністрації був значно м'якшим, зокрема, попри заборону на діяльність українських установ, було відновлено навчання в деяких українських закладах. Як і під час першої окупації, російська адміністрація продовжувала переслідувати українців, здійснювала грабіжницькі реквізиції, проте масштаби репресій зменшилися. Ще ліберальніші зміни в окупованих областях сталися після Лютневої революції 1917 р. в Росії. З посад почали звільняти колишніх царських чиновників і, по можливості, замінювати їх українськими діячами. Активізувалися місцеве самоуправління, освітня діяльність тощо.

Поряд із демократичними змінами, повалення самодержавства привело і до анархії, погіршення криміногенної ситуації, насильств та пограбувань мирного населення, передусім з боку окупаційної російської армії. Після провалу «офензиви Керенського» майже трирічна, з перервами, російська окупація краю закінчилася панічною втечею росіян. Під тиском австро-німецьких військ вони змушені були відійти на старий російсько-австрійський кордон.

Література

1. Бережанська Земля: Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Торонто, 1970. – 878 с.

2. Брикович І. В окупованому Тернополі після російської революції / І. Брикович / Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ управл. по пресі, 1992. – С. 67-73.
3. Буртник В. І. Шлях до волі. Нариси національно-визвольної боротьби на Теребовлянщині / В. І. Буртник. – Тернопіль: Підруч. і посіб., 2007. – 432 с.
4. Власенко С. Тернопільщина туристична [Електронний ресурс] / С. Власенко. – Режим доступу: <http://war.iskra.ua/index.php?article=1672>
5. Гайда П. Тернопіль в історії українського театру / П. Гайда // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ управл. по пресі, 1992. – С. 145-163.
6. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність / В. Гамуляк // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ управл. по пресі, 1992. – С. 52.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. В 2-х т. Том І. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.: іл.
9. Дурбак І. Золотий гомін свободи: українські чуда / І. Дурбак // Альманах УНС. – Джерзі Ситі – Нью Йорк: Свобода, 1987. – С. 67-74.
10. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.
11. Любченко В. Б. Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917–1918 рр.) / В. Б. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VIII. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 50-72.
12. Машкін О. В. Демократичний терор на східному Подніпров'ї та в Криму у лютому – березні 1917 р. / О. В. Машкін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. V. – К.: Інститут історії України, 2002. – С. 66-81.
13. Мокрій Ю. Перша світова війна [Електронний ресурс] / Ю. Мокрій. – Режим доступу: <http://pidwolochysk.org.ua/persha-svitova.html>.
14. Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини у 1918-1919 рр.: соціальний аспект / О. Павлишин // Галичина. – Івано-Франківськ, 2006-2007. – Вип. 12-13. – С. 27-48.
15. Папакін Г. Джерела для дослідження історії російських органів управління Східною Галичиною та Південною Буковиною під час Першої світової війни (1914-1917) (спроба огляду за довідковими виданнями) / Г. Папакін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Інститут історії України, 2009. – Ч. 16. – С. 64-76.
16. Савка Б. Копичинці. Мандрівка через століття. Історичний нарис / Б. Савка. – Тернопіль: Джура, 2001. – 580 с.

17. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський; передмова Г. В. Папакіна. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
18. Троханяк О. Важке становище Галичини в роки Першої світової війни в періоді російської окупації (на прикладі Бережанського повіту) / О. Троханяк // Схід. – 2009. – № 9. – С. 71-76.

Стаття надійшла до редакційної колегії 12.11.2016 р.

*Рекомендовано до друку д.іст.н., професором Адамовичем С.В.,
д.політ.н., професором Гулаєм В.В. (м. Львів)*

**ETHNO-NATIONAL ASPECTS OF THE SECOND
RUSSIAN OCCUPATION TERNOPIL REGION
DURING THE FIRST WORLD WAR (1916-1917 YEARS)**

M. V. Lazarovych, N. A. Lazarovych

Ternopil National Economy University;

46020, Ternopil, vul. Lvivska, 11;

ph.+38(097)76-59-417; e-mail: lazar-m@ukr.net

Highlights events related to the Russian conquest of Ternopil during World War I. The paper highlights the national policy of the occupation administration in relation to the Ukrainians and some other ethnic groups in the region. We consider the situation residents of the province during the war.

Key words: *occupation administration, ethnic policy, harassment, demoralization, requisition.*